

dernizace a industrializace v západní Evropě. Druhou stránkou pak byla oslava agrárního života jako převažujícího typu vztahů v Itálii i jako ideálu, zachovávaných hodnoty a morální kvality. Tyto argumenty užívali intelektuálové, když bránili „tradiční“ proti destruktivnímu působení rychlých změn, inovací a sociálních otřesů. Odsuzovali pragmatičnost a sociálně ekonomický rozvoj spojované se západoevropským světem; místo nich zdůrazňovali oblast idejí a vzdělání lidových vrstev. I liberálové se zastávali oddělení křesťanských (italských) hodnot od pragmatičnosti (západního) kapitalismu.

Odlíšná cesta Itálie k moderní společnosti ve srovnání s Francií a Anglií spočívala podle italských intelektuálů ve spojení práv a požadavků jednotlivců i tříd v zájmu vlasti, který působil proti egoismu a atomizaci principy národní jednoty a bratrství. Giuseppe Mazzini vnesl do debat nový pohled na otázku dělnictva. Zatímco tradičně je jako produkt modernizace intelektuálové považovali za hrozbu, u Mazziniho se stává zárodkem morální obrody.

Italským snem bylo dosáhnout mety modernosti, aniž by Itálie musela platit cenu vnitřní transformace francouzského nebo anglického typu. Výsledkem byla iluze, že Itálie představuje jedinečnou kulturu, zprostředkovatele pro ostatní společnosti, most v čase i prostoru, mezi Orientem a Západem, mezi archaí a moderností. I po sjednocení přežívala představa o možnosti harmonického spojení starého a moderního v italské cestě, víra ve schopnost integrovat inovace do harmonie patriarchální a hierarchizované společnosti.⁹⁸

Itálie, Řecko, Rusko, české země, Slovensko a Polsko rozhodně netvořily jeden celek. Lišily se sice od Británie, Francie či Spojených států charakterem své ekonomiky, sociální struktury či politického zřízení, ale míra odlišnosti (či „zaostalosti“) se v jednotlivých zemích různila. Sociální, politické i kulturní rozdíly mezi těmito společnostmi navzájem byly značné. To, co je spojovalo a co je podstatné z hlediska této práce, bylo vědomí jistých nedostatků vlastní společnosti v porovnání s nejvyspělejšími zeměmi, ať již šlo o mocenskou prestiž a vojenské úspěchy, o technickou, ekonomickou či kulturní vyspělost nebo o národní jednotu a nezávislost. Toto vědomí vyvolávalo pocit nespravedlnosti a někdy dokonce jistou zášť vůči jedné nebo vůči všem pokročilejším společnostem.⁹⁹ Srovnání s úspěšněj-

98) Tamtéž, s. 114-116.

99) Viz L. Greenfeld, c.d., s. 14-17.

šími zeměmi bylo každopádně součástí národního uvědomování a rozporný vztah k nim ovlivňoval vznikající národní ideologii. Významné místo přitom měly úvahy o postavení a roli žen a o jejich působení v poměru k zaostalosti, respektive pokroku.

Debaty o ženách v západní Evropě

Následující stránky se poněkud vymykají ze struktury knihy. Komparativním kontextem pro osmanskou říši jsou v této práci společnosti, které nepatřily k nejvyspělejšímu západnímu státům. Pouze tato část si všímá pohledu na ženy v západní Evropě. Podobná odbočka není samoučelná. Jak již bylo řečeno, intelektuálové v osmanské říši i jinde na okraji Evropy se často inspirovali názory západoevropských autorů, nebo s nimi polemizovali. Každopádně je znáti. Proto je užitečné, aby také český čtenář měl jistou představu o myšlenkách, na něž intelektuálové na okraji Evropy reagovali.

Navíc právě západoevropský model diskurzu o ženách se stal základem všech teoretických analýz vztahu žen (respektive genderu) a národa. I postkoloniální studia, která se snaží zahrnout hlasy nedominantních a subalterních prvků, téměř nevyhnutelně vycházejí z kritérií daných koloniálním či postkoloniálním diskurzem. Je tedy na místě alespoň stručně shrnout vývoj názorů na ženu v nejstudovanějších západních společnostech. Nejde přitom o systematický přehled, ale spíše o upozornění na některé ideje, autory nebo tendence, zajímavé z hlediska diskusí o ženách na okraji Evropy. Proto je největší pozornost věnována osvícenským myslitelům a naopak stranou zůstávají západoevropské koncepce přelomu 19. a 20. století, které v osmanské říši našly jen minimální ohlas a v ostatních případech přesahují hlavní časový rámec sledovaných debat.

Diskuse o tom, jaké místo přísluší ženám v moderní společnosti, se rozvinuly v Anglii a ve Francii v opozici k tradičním hodnotám, nebo si postupně vynutily přehodnocení některých základů evropské kultury. Pojetí ženy jako nižší bytosti podřízené a poslušné muži, jež se objevuje již u Aristotela či ve Starém i v Novém zákoně a je rozpracováno teologicky a učenicky, se stalo samozřejmou součástí každodenního života. Na tom nic nezměnily ani literární a filozofické debaty známé od 14. do 18. století

jako „querelle des femmes“. Někteří muži a ženy, počínajíc Christine de Pisan na počátku 15. století, v nich dokazovali, že ženy jsou také lidské bytosti a že sklon k hříchu jim není vrozen o nic více než mužům.¹⁰⁰ Ani renesance, která narušila mnohé tradice a rozšířila hranice vzdělanosti a individuální iniciativy, nepřinesla žádné pozitivní změny v postavení žen.¹⁰¹

Významný předěl v pohledu na ženy znamenalo osvícenství. Zpochybňování autority a uspořádání společnosti založených na zděděných dogmatech vytvářelo prostor pro přehodnocení pohledu na ženy jako na nižší bytosti a pro diskuse o jejich postavení a právech. Tradiční chápání ženy jako „nedokonalého muže“ bylo nahrazováno důrazem na zásadní odlišnost žen od mužů. Tato odlišnost mohla být vykládána pozitivně i negativně, ale v obou případech vedla k oddělení žen a mužů i jejich společenských rolí.

Osvícenští myslitelé si v úvahách o společenských vztazích často všímali podřízeného postavení žen. Někdy je vysvětlovali (také) vlivem prostředí a podmínek života žen, především jejich horším vzděláním nebo nespravedlivým zákonodárstvím. Proto kritizovali některé aspekty nerovnosti a „tyranie“ mužů a zastávali se zlepšení zejména v oblasti vzdělání a rodinného práva. Zároveň ovšem téměř všichni osvícenští autoři chápali rozdíl mezi muži a ženami a jejich postavením jako „přirozeně“ (nikoli Bohem) dané. Pro vysvětlení a ospravedlnění těchto rozdílů se obraceli k biologii.¹⁰² Vzhledem ke své odlišné fyziologii a především reprodukčnímu systému jsou ženy v pojetí řady osvícenců přirozeně slabší nejen fyzicky, ale i duševně, mají nižší intelektuální schopnosti, jsou iracionální, citové a snáze podléhají vnějším svodům i svým vášním. Výjimku představoval Helvetius, podle něhož jsou si muži a ženy přirozeně rovni a rozdíl jsou způsobeny pouze vnějšími faktory, zvláště vzděláním.¹⁰³

100) Christine de Pisan, někdy také de Pizan (asi 1365-1430/4) se narodila v Benátkách, ale většinu života prožila ve Francii. Jejím nejslavnějším dílem je *La Cité des Dames* z roku 1405.

101) V dneš již klasickém článku z roku 1976 Joan Kelly-Gadolová zpochybnila obecně přijímaný pohled na renesanci jako na období, které přineslo kromě jiného i prospěch ženám. Podle Kelly-Gadolové nové sociální vztahy a ideologie tohoto období dokonce omezily možnosti žen. Do této doby klade autorka počátek moderních genderových vztahů s novou podřízeností žen. Srv. J. Kelly-Gadol, *Did Women Have a Renaissance?*, in: *Becoming Visible*, s. 175-201.

102) O biologii a jejím politickém užití srv. T. Laqueur, *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*, in: *The Gender/Sexuality Reader. Culture, History, Political Economy*. Ed. R.N. Lancaster – M. di Leonardo. New York/London 1997, s. 219-243.

103) J. Rendall, c.d., s. 20.

Přirozená odlišnost žen byla někdy základem pro jejich oslavu: ženy mají menší sklon k násilí, jejich citovost, láska a oddanost mohou povznášet muže i rodinu a jejich slabost dokonce může vést k morální převaze nad muži. Muži jsou od přírody silnější, a proto mají řídicí roli v rodině a ve společnosti. Kromě toho ovšem ctnost, kontrolu a podřízenost žen vyžaduje i prospěch rodiny a celé společnosti. Britští i francouzští intelektuálové vycházeli z Locka, který chápal manželství jako smlouvu, kde muži vzhledem k jeho vyšším schopnostem patří vedení, ale zároveň právě smlouva omezuje jeho moc otce a manžela; jeho vláda by proto neměla být absolutistická. Skotští intelektuálové počátku 18. století často vystupovali ostřeji proti tyranii mužů v rodině.¹⁰⁴ Ale většina britských a francouzských osvícenských myslitelů zdůrazňovala spíše druhou stránku smlouvy, věrnost a oddanost ženy jako matky a manželky (a přirozenou podřízenost žen) nutnou pro blaho všech.

Názory osvícenských filozofů na ženy byly značně rozporné. Například hesla o ženě v *Encyklopedii* někdy zobrazovala ženu jako nedokonalého muže, jindy jako rovnou muži; prosazovala rovnost žen v manželství, zároveň je kritizovala za nedostatek schopností a za morální slabost; přirozeností žen zdůvodňovala jejich vyloučení z úřadů.¹⁰⁵ Voltaire se zastával zrovnoprávnění žen v rozvodu. Jejich postavení vysvětloval vnějšími podmínkami, nikoli přirozenou podřízeností žen. Současně chápal ženy jako mentálně i fyzicky slabší než muže, což se projevovalo v omezení jejich činnosti na domácnost. Proto měly ovšem ženy také menší podíl na násilí, zločinech a válce, čímž získávaly morální převahu nad muži. Pro Diderota byly ženy vzhledem ke své reprodukční funkci náchylné k citům a vášním, neschopné abstraktního myšlení a chápání spravedlnosti a ctnosti. Zároveň ale upozorňoval na těžké životní podmínky žen a jejich nerovné postavení v rodině i v legislativě.¹⁰⁶ Montesquieu kritizoval jak tyranskou moc mužů nad ženami, tak i přílišnou svobodu a frivolnost žen. Zatímco muž má vládu nad ženou, žena má nad mužem přirozenou moc – svou krásou a ctností. Montesquieu oceňoval ctnosti žen v antické republice a spojoval orientální (především islámský) despotismus s útlakem a vášnivostí žen.¹⁰⁷

104) J. Rendall, c.d., s. 10-13; T. Laqueur, c.d., s. 230-231.

105) Srv. E. Fox-Genovese, *Women and the Enlightenment*, in: *Becoming Visible*, s. 251-277, zvláště s. 261-263.

106) Srv. J. Rendall, c.d., s. 15-19; C.G. Moscs, *French Feminism in the Nineteenth Century*, Albany 1984, s. 9.

107) Srv. např. *Perské listy*, s. 110-113, a dopisy Uzbeka a žen jeho harému.

Velký vliv měly v 19. století zvláště práce Rousseaua. V přirozeném, prvotním stavu lidstva se podle Rousseaua muži i ženy řídili jen svými sexuálními potřebami, a proto nevytvářeli manželské svazky. Se vznikem soukromého vlastnictví docházelo k dělbě práce mezi pohlavími a k vládě muže, aby bylo zajištěno otcovství. Teprve tehdy se u žen vyvíjely jako specifické vlastnosti skromnost a ctnost, láska a nesobecká oddanost, což bylo v zájmu společnosti. I v pozdějších dobách mohly ženy svými přirozenými vlastnostmi (slabostí, marnivostí a sklonem k vášním) negativně ovlivňovat muže. Ale za správných podmínek, když žena překoná přirozené vášně, je naopak schopná povznášet muže i celou společnost. Žena a muž jsou zásadně odlišní, tvrdil Rousseau, a měli by proto mít i odlišné vzdělání, místo a role: místem ženy je rodina a jejím posláním mateřství.¹⁰⁸

Osvícenští myslitelé rozpracovali pojetí ženské přirozenosti ovládané více city než rozumem, ovlivnitelné impulzy vnějšího světa a zároveň nadané zvláštními morálními kvalitami, které se mohou plně rozvinout za příhodných podmínek. Někteří z nich upozorňovali na negativní důsledky zákonodárství vůči ženám, jejich ekonomické závislosti na mužích a podřízenosti manželům. Ženy měly přispět k mravní obrodě společnosti, a proto bylo nutné zlepšit jejich vzdělání. Ať již ženy oslavovali nebo kritizovali, viděli vesměs osvícenci hlavní oblast jejich působnosti v rodině a odmítali zapojení žen do politického života. Právě rozporuplnost jejich představ umožnila, aby z nich v 19. století vycházeli jak zastánci, tak odpůrci emancipace.

Vedle víry v neustálý pokrok zahrnující i postavení žen se v názorech osvícenců objevují odkazy na minulost. Montesquieu a Rousseau vysoce hodnotili postavení žen v antické republice, britští autoři navíc oceňovali významné místo žen mezi germánskými kmeny. V tomto historickém pohledu Montesquieu a představitelé skotské historické školy pojímali ženu jako lakmusový papírek úrovně civilizace. Koncem 18. století však převládlo přesvědčení, že (přes některé nedostatky) teprve současná společnost dává ženám to místo, které jim náleží.¹⁰⁹

Na osvícenské ideje navazovaly od konce 18. a především v 19. století rozdílné nebo dokonce protikladné přístupy k ženám. K osvícenskému

108) C.G. Moses, c.d., s. 4-5; T. Laqueur, c.d., s. 230-231; E. Fox-Genovese, c.d., s. 266-268; J. Rendall, c.d., s. 15-19.

109) Srv. J. Rendall, c.d., s. 31-32; E. Fox-Genovese, c.d., s. 263.

dědictví patřilo zobrazování ženy jako opaku muže: zatímco muž je racionální, aktivní, agresivní a oceňuje se u něj odvaha a čest, žena je emocionální, pasivní a jemná. Jejimi hlavními kvalitami jsou ctnost a poslušnost. Tyto vlastnosti předurčují muže pro veřejný život a ženy pro domácnost; domov má chránit ženy před problémy moderního světa a poskytovat útočiště mužům, kteří se v tomto světě musí angažovat.

Historici a literární vědci věnovali zvláště v osmdesátých letech 20. století největší pozornost viktoriánské ideologii rodinného života. S ekonomickým rozvojem docházelo ke změnám v životě žen. I když se tyto změny týkaly jen žen středních vrstev, nový obraz ženy jako symbolu úspěšnosti a postavení muže se stal celospolečenským ideálem. Žena měla být především „andělem domu“. Svůj čas (jehož měla mnohem více než dřív) měla věnovat dětem a vytváření příjemné atmosféry domova, případně jemné ruční práci, jejíž výtěžek byl určen chudým.

Na vznik této představy, která definovala ženy především jejich vztahem k domácnosti a rodině, měly podle některých historiků vliv ideje evangelické obrody. V evangelických spisech přelomu 18. a 19. století byla manželka podřízena muži, byla mu věrná a dobrovolně poslušná. Pečovala o domácnost, tedy dohlížela na služby, vedla domácí účty, rozumně hospodařila se svěřenými prostředky a svým příkladem působila na děti, služebnictvo i sousedy. Jen doma mohla plně rozvinout svou působnost a dosáhnout morální dokonalosti, proto neměla domov příliš opouštět. Výjimku a pojitko s veřejnou sférou představovala charitativní činnost, považovaná za vhodné zaměstnání či poslání dámy. Aby ženy mohly plnit tyto úkoly a uplatnit svůj morální vliv, měly být lépe vzdělané. U chudých dívek to znamenalo především praktické domácí práce, u vyšších vrstev mravní výchovu.¹¹⁰

Zatímco britská historiografie interpretuje kult domácnosti jako omezení pro rozvoj žen, podle některých amerických a francouzských historiků dávala oddělená sféra ženám příležitost vytvořit si vlastní svět, kulturu, vztahy a hodnoty.¹¹¹ Samotný koncept oddělených sfér, z nichž veřejná je identifikována s muži a soukromá s ženami, a původ tohoto konceptu se staly v posledních desetiletích předmětem debat v různých vědeckých dis-

110) Srv. C. Hall, *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology*, in: *Gender and History in Western Europe*, edd. R. Shoemaker – M. Vincent, London/Sydney/Auckland 1998, s. 181-196.

111) Srv. L.K. Kerber, *Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History*, *Journal of American History* 75, 1988, 1, s. 9-39.

ciplínách.¹¹² I když historici v rostoucí míře upozorňují na relativitu hranic mezi oběma sférami a na rozdíl mezi teorií a praxí, shodují se vesměs v tom, že tento koncept vystihuje pohled na genderové vztahy od konce 18. a zvláště v 19. století, jak je zkoumají ve Francii, v Británii a v Německu.¹¹³

Odlíšnost žen, jejich funkcí a sféry působnosti „potvrzovala“ i dobová věda a lékařství. Lékaři prohlašovali, že vzhledem ke slabosti své tělesné konstituce a fyziologickým zvláštnostem je žena celoživotním invalidou. Neměla by proto vykonávat těžké fyzické práce a stejně škodlivá je pro ni intelektuální činnost. Jak ale ukázal Thomas Laqueur, nový pohled na ženu nebyl výsledkem pokroku vědeckého poznání. Naopak zájem o anatomické a fyziologické rozdíly mezi pohlavími se objevil teprve tehdy, když se tyto rozdíly staly politicky významnými, v době mezi koncem 17. a 19. stoletím, kdy byly otřeseny základy starého společenského řádu. Ve vytváření a ospravedlňování nových vztahů mezi mužem a ženou se biologie stávala politickým argumentem. Nedostatečné poznatky biologie a hypotézy vycházející z experimentů na zvířatech nabízely různé interpretace. Právě fyzická přirozenost žen však získala v 19. století mimořádnou kulturní váhu a měla značné důsledky.¹¹⁴

Darwinův názor, že muži se vyvinuli více než ženy, takže se stali dokonalějšími tvory, ovlivnil řadu jeho stoupenců, z nichž mnozí jej aplikovali i na společnost. K podobným závěrům dospěl již dříve ve svých raných pracích August Comte, podle něhož mají ženy nižší intelektuální schopnosti než muži a jsou zcela nezpůsobilé pro jakékoli řídicí funkce, s výjimkou řízení domácnosti.¹¹⁵

Již od konce 18. století se ozývaly i odlišné hlasy. Condorcet se v době Francouzské revoluce zastával úplné rovnoprávnosti žen, a to i v politice

112) Klasické jsou práce Carole Patemanové. Viz C. Pateman, *The Sexual Contract*, Cambridge 1988; též, *The Disorder of Women. Democracy, Feminism and Political Theory*. Cambridge 1989, s. 118-139. Pro novější diskuse vycházející z Habermase srv. J.B. Landes, *The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration*, in: *Feminism, the Public and the Private*, ed. J.B. Landes, Oxford/New York 1998, s. 135-163.

113) Oddělení sfér je někdy dokonce v tomto směru považováno za symptomatické pro německé dějiny. Srv. *Gender and History in Western Europe*, s. 178.

114) T. Laqueur, c.d., s. 219-240.

115) O pohledech na ženy v 19. století srv. B.S. Anderson – J.P. Zinsser, *A History of their Own. Women in Europe from Prehistory to the Present II*. New York 1988, s. 103-166.

a ve vzdělání, kde ji měla zajistit koedukace. Condorcet považoval ženy za významný faktor civilizace. Výjimečný je především tím, že přirozená práva jedinice, z nichž byla odvozována práva občana, vztahoval stejně na ženy jako na muže. Prohlašoval, že kromě schopnosti rodit děti je většina rozdílů mezi mužem a ženou způsobena podmínkami jejich života a vzděláním. Nepovažoval těhotenství za důvod k omezení práv žen a odmítal i jiné argumenty jako nevzdělanost žen nebo jejich nezpůsobilost k veřejným funkcím; podobné námitky by bylo možné vznést proti řadě mužů. Proto tvrdil, že by ženám mělo být přiznáno plné občanství, volební právo i přístup k veřejným úřadům.¹¹⁶ Počátkem devadesátých let 18. století kritizovali postavení žen také jednotlivci v jiných zemích, například Theodor Gottlieb von Hippel v Prusku nebo v Británii Mary Wollstonecraftová, polemizující s Rousseauem.

V 19. století se alternativní pojetí role žen stalo součástí některých ideových a politických proudů. Ačkoli termín feminismus se začal užívat až v osmdesátých letech 19. století, již o století dříve byla ženská práva ústřední otázkou pro mnohé ženy, zvláště ve Francii. Žádaly plné občanství, účast v politice a vládě, právo na práci, rovnost v manželství a právo sdílet břemeno války. Olympe de Gouges se v osmdesátých letech 18. století zastávala emancipace žen ve prospěch celého národa. Ve své slavné deklaraci *Práv ženy* z roku 1791 aplikovala přirozené právo i na ženy a prohlašovala, že ženy se rodí svobodné a rovné mužům.

Ideje a osud zastánců ženských práv ve Francii byly úzce spjaty s osudy levice. Rozvíjely se v době revoluce 1830 a znovu v roce 1848, kdy ženy reinterpretovaly dřívější představy o mateřství: oslavovaly také specifickou roli žen jako matek a vychovatelek. Nebyla však pro ně argumentem pro vyloučení žen z veřejné sféry, ale pro rozšíření ženského vzdělání a pro účast žen v politickém životě a ve volbách. Po dvacetiletém útlumu, následujícím po porážce revoluce, došlo k oživení v sedmdesátých letech, kdy se radikální ženy přiklonily na stranu republiky, a zvláště v osmdesátých letech, kdy se rozvinulo organizované ženské hnutí.¹¹⁷

V Británii (a ve Spojených státech) souvisely úvahy o postavení a právech žen s evangelickou obrodou. Třebaže katolicismus a protestantismus shodně hájily tezi o podřízenosti a poslušnosti ženy a jejím omezení na rodi-

116) J. Rendall, c.d., s. 42-43.

117) C.G. Moses, c.d., zvláště s. 229.

nu a domov, protestantismus se svým důrazem na odpovědnost jednotlivce podle některých autorů vytvářel příznivé prostředí pro vzdělání žen, jejich ocenění a individualitu. Proto se ženské hnutí rozvíjelo dříve v protestantských než v katolických zemích. Ženy začaly chápat svou podřízenost nikoli jako něco přirozeného, ale jako důsledek nedostatků ve vzdělání, jež jim znemožňovaly potřebně rozvinout intelektuální schopnosti. Značnou roli hrála v tomto kontextu společenská odpovědnost a povinnost žen, takže rozšíření ženských aktivit bylo spojeno s bojem proti prostituci, za reformu vězeňského systému, s péčí o nemocné a raněné či s hnutím proti otroctví.¹¹⁸

Vedle rodícího se ženského hnutí a feminismu, pro něž šlo o problém ústřední, považovali místo ženy v současné a budoucí společnosti za významnou otázku také mnozí socialisté a liberálové. K nevlivnějším patřily názory Charlese Fouriera, který počátkem 19. století spojoval pokrok společnosti s osvobozením žen: „*Společenský pokrok a změny období se uskutečňují jen s pokrokem svobody žen a úpadek společenského řádu jde ruku v ruce s omezováním svobody žen,*“ a proto „*rozšíření práv žen je hlavním principem veškerého společenského pokroku*“.¹¹⁹ Fourier pohlížel na historii jako na vývoj od divočství přes barbarství po civilizaci, v níž se nacházela současná Francie. V budoucí utopické fázi lidského pokroku (harmonii) zmizí zcela rozdíly mezi pohlavími. Ženy se budou podílet na výrobě i vzdělání úplně stejně jako muži, budou rovnoprávné a zcela svobodné.

Saint-Simonův utopický socialismus povzbuzoval ženy, aby se považovaly za rovnoprávné mužům. V některých případech prozrazovaly názory jeho stoupenců, že ženy by měly podle nich působit spíše jako inspirátorky, zatímco skutečnými aktéry společenského dění jsou muži. Na druhé straně však mnozí utopičtí socialisté věřili, že by se žena a muž měli dělit o moc a veřejné funkce, včetně zákonodárství a církve.¹²⁰ Později navázal na některé představy utopických socialistů marxismus. Engels psal o rovnosti žen v rané vývojové fázi lidské společnosti. S dělbou práce mezi pohlavími a přechodem k patriarchátu ji nahradil útlak žen a konflikt

118) Srv. J. Baubérot, *The Protestant Woman*, in: *A History of Women IV*, s. 198-212.

119) Ch. Fourier, *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, in: *Oeuvres complètes I*, Paris 1846, s. 132-133.

120) Srv. C.G. Moses, c.d., s. 41-59.

mezi pohlavími. Kapitalismus vedl k rozkladu rodiny, socialismus pak nastolil nový vztah rovnosti mezi mužem a ženou. Zvláštní pozornost věnoval ženám August Bebel ve své práci *Žena a socialismus* z roku 1883, která byla přeložena i do češtiny.¹²¹

Kontakt se saint-simonisty na počátku třicátých let ovlivnil také liberála Johna Stuarta Milla, jehož *Poddanství žen* patřilo ve druhé polovině 19. století k nevlivnějším pracím jak v západní Evropě, tak i na jejím okraji. Mill sledoval důsledky postavení žen jak pro společnost jako celek, tak pro ženu jako jednotlivce. Podřízenost žen považoval za přežitek minulosti, kdy vládlo právo silnějšího. Vzhledem k tomu, že současná společnost je založena na svobodě jednotlivce a jeho volby, měly by mít také ženy stejné právo rozvíjet se a volně soutěžit s muži. Mill tvrdil, že neexistuje žádný důkaz, že by přirozené vlastnosti měly ženy diskvalifikovat z účasti na všech aspektech života. Odmítal Comtův názor, že ženy jsou biologicky nižší bytosti než muži. Takzvaná přirozenost byla navíc podle něj umělým výtvozem – ženy jsou od mládí vychovávány tak, aby věřily ve svou podřízenost.

Mill se zastával reformy manželství, která by ženám poskytla práva nad vlastní osobou, majetkem i dětmi. Základem manželského vztahu by měla být rovnost, ne despotická vláda muže. V současné situaci bude mít muž v rodině větší slovo, ale to není třeba nijak zajišťovat zákony. Za nejvhodnější dělbu práce mezi pohlavími považoval Mill, když muž vydělává a žena se stará o domácnost a rodinu. To by ovšem neměla být jediná alternativa. Ženy by měly mít právo zvolit si zaměstnání místo manželství. Ženy by také měly získat volební právo i právo soutěžit s muži o veřejné funkce a profese. Pokud se ženy svými schopnostmi liší od mužů, měla by to ukázat praxe. Navíc by i tyto rozdíly mohly být přínosem pro společnost.

Ženy jako rovnoprávné a svobodné bytosti by také usilovaly o rozvoj své osobnosti, což Mill považoval za charakteristiku liberálního jedince. Nové zájmy a odpovědnost by rozšířily morální obzory žen a zvýšily jejich pozitivní vliv na společnost. Tento ideál představoval Mill jako protiklad k současnému stavu, kdy ženy často působí negativně, především tím, že se brá-

121) V původní verzi z roku 1879 vyšla práce pod názvem *Die Frau in der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*; český překlad viz A. Bebel, *Žena v minulosti, přítomnosti a budoucnosti*, Praha 1896. O marxistických idejích srv. G. Fraisse, *A Philosophical History of Sexual Difference*, in: *A History of Women IV*, s. 48-79, zvláště s. 72.

ní všemu, co není v zájmu rodiny nebo náboženství, a často v tomto smyslu omezují i vznešené a společensky prospěšné aspirace manželů.¹²²

Až do poslední třetiny 19. století byly podobné názory spíše marginální a neovlivňovaly výrazněji veřejné mínění (Millovo *Poddanství žen* vyšlo roku 1869). V určitých situacích však ženy mohly překročit hranice domácnosti a zapojit se do veřejného života. Významné otřesy, jakými byla válka za nezávislost v Americe, revoluce ve Francii i nebyvalé ekonomické a sociální změny v důsledku napoleonských válek v Británii, vedly na jedné straně k potvrzení rozdílu mezi muži a ženami i mezi úkoly obou pohlaví – a s tím související nezbytnosti podřízení žen. Na druhé straně výjimečnost situace a ohrožení zájmů celé společnosti, respektive národa, umožňovaly ženám podílet se na vlasteneckých aktivitách. Tato jejich veřejná činnost byla nejen přijímána, ale dokonce považována za žádoucí.

V Británii se v období válek na přelomu 18. a 19. století objevil nový pohled na společenské aktivity žen a jejich ospravedlnění. Vlastenectví se stalo argumentem v požadavku rozšíření občanských práv žen, případně i jejich účasti v politickém životě. V následujícím období ovšem nebyla britská společnost, ovládaná viktoriánskou ideologií rodinného života, praktickému naplnění těchto požadavků nijak nakloněna.¹²³

Ve Francii vypadala situace poněkud odlišně. Také zde se ženy zapojily do revolučního dění a výjimečně dokonce začaly požadovat úplnou rovnoprávnost s muži. Již v říjnu roku 1793 však byla účast žen v politice zakázána s odůvodněním, že žena nemá opouštět rodinu a vměšovat se do záležitostí vlády. V témže roce byla autorka *Práv ženy* Olympe de Gouges popravena a další zastánkyně ženských práv byly přinuceny emigrovat. Přesto se však žena, „Marianne“, stala symbolem revoluce a republiky. Vývoj tohoto symbolu je pozoruhodným svědectvím o měnících se názorech na roli žen ve Francii. Zatímco v obdobích revolučního vzestupu let 1789, 1830 či 1848 je „Marianne“ zobrazována jako mladá, nezávislá a aktivní účastnice hnutí, v porevolučních obdobích jde o ženu doslova i přeneseně usedlou, ztělesňující stabilitu společnosti.¹²⁴

122) J.S. Mill, *The Subjection of Women*, in: *týž, On Liberty*, Cambridge 1989, s. 117-217. Srv. také J. Rendall, c.d., s. 284-291.

123) L. Colley, c.d., s. 5 a 242-281.

124) G.L. Mosse, c.d., s. 90-113; srv. také M. Agulhon, *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*. Paris 1979.

Revoluční rétorika ve Francii (a podobně i ve Spojených státech) zároveň změnila pohled na mateřství. Ideálem se stala matka vychovávající děti jako dobré občany tím, že v nich vzbudí lásku ke svobodě a rovnosti. Proto bylo ženám zpočátku dovoleno účastnit se politických shromáždění, aby poznaly principy revoluce, i když se nesměly zapojovat do diskusí. Jak to vyjádřila jedna z revolučních proklamací: „*Ženy! chcete být republikánkami? Milujte, následujte a uče zákony, které volají vaše muže a děti k výkonu jejich práv; ctěte velké skutky, které mohou být vykonány pro vaši zemi, abyste ukázaly, že budou vykonány pro vás; buďte prosté v oděvu a pracovité doma; nikdy nechoďte na veřejná shromáždění s přáním, abyste tam promluvily, ale aby vaše přítomnost jednou mohla povzbudit vaše děti.*“¹²⁵ V průběhu 19. století měly francouzské matky zároveň představovat protiváhu vůči škole, pokud bylo její učení v rozporu s přesvědčením rodiny. V antiklerikálních rodinách působily proti katolickému zaměření státních škol. Po roce 1881 pak naopak v katolických rodinách měla matka doplňovat a opravovat sekulární školní výchovu.¹²⁶

Jinak řečeno, v nejvyspělejších západoevropských zemích převažoval v 19. století ideál spojující ženu s rodinou a domácností. Tento obraz byl narušován na jedné straně socialistickou, feministickou a někdy liberální kritikou, na druhé straně vlasteneckými, respektive občanskými zájmy vyjadřovanými především v obdobích výrazných sociálních přeměn, kdy byly ženám dočasně připisovány aktivnější role ve společenském dění a trvalejší role vychovatelek budoucích občanů.

Na okraji Evropy se intelektuálové, kteří se zamýšleli nad místem ženy v současné či budoucí společnosti, inspirovali díly západoevropských autorů. Diskuse o ženách tu však probíhaly v odlišném kontextu, nebo spíše kontextech. K nejdůležitějším faktorům ovlivňujícím debaty patřilo vyloučení okraje Evropy z poosvícenské koncepce (západní) evropské civilizace. Míra a forma marginalizace se různila. Itálie a Řecko byly díky své antické minulosti chápány jako součást – ba dokonce jako kolébka – evropské civilizace, na druhé straně však v poosvícenské Evropě nepatřily ke společností určujícím měřítkem civilizace. Slovanská východní Evropa

125) J. Rendall, c.d., s. 52. Srv. také D. Godineau, *Daughters of Liberty and Revolutionary Citizens*, in: *A History of Women IV*, s. 15-32.

126) C.G. Moscs, c.d., s. 35.

představovala nižší vývojovou fázi evropského pokroku, byla částí Evropy, ale zároveň jejím pomezím, mezistupněm mezi civilizací a barbarstvím. A konečně osmanská říše symbolizovala protiklad barbarství k evropské civilizaci, i když protiklad Evropě obzvlášť blízký.

Jak hledali intelektuálové na okraji Evropy místo své společnosti v rámci nově definované Evropy a její civilizace? Jakou roli přitom přisuzovali ženám? A byl západoevropský model vztahu mezi ženou a národem jediným možným?

ZRCADLO SOUČASNOSTI: POSTAVENÍ ŽEN A PROBLÉMY SPOLEČNOSTI

„Tvrký útlak a hluboká nevědomost, jež je jeho nutným důsledkem, vedou již po několik století k tomu, že se jak islámský, tak turecký svět nachází v mimořádně obtížné politické a společenské situaci... Prokletý útlak a nevědomost! Nebral v úvahu práva, která dávají ženám islám, nechápal, co se skutečně líbilo Prorokovi, degradoval ženu na mimořádně nízkou úroveň a směřoval k zničení rodiny, dětí, společnosti a tím zároveň muslimských národů... Nejen záchrana muslimů a Turků, ale veškeré povznesení závisí na zlepšení postavení žen. Na světě není národ, který by měl pokročilé muže a zaostalé ženy. Silná civilizace může být jen dvoustranná.“¹²⁷

Když psal Celal Nuri v roce 1913 svou práci o ženách, měla osmanská říše právě za sebou dramatické zážitky balkánských válek. Celal Nuri přesto tvrdil, že pro spásu osmanské říše je nezbytné dříve než stav armády zlepšit situaci žen.¹²⁸ Názory tohoto umírněného westernisty, který v úvahách o řešení současných problémů říše přiznával významné místo islámu i idejím turectví, ve svém eklektismu vystihují hlavní rysy debat o ženách v pozdní osmanské říši.

Debaty o ženách se od samého počátku soustřeďovaly především na postavení současných žen. Představitelé různých ideových proudů v různých dobách a kontextech shodně považovali postavení žen za jeden z klíčových faktorů současné situace osmanské říše. Ti, kdo je viděli kriticky, chápali řešení ženské otázky jako potenciální nástroj řešení problémů celé společnosti.

127) Celal Nuri, Kadınlarımız [Naše ženy], Istanbul 1331 (1913), s. 4, 8 a 12-13.

128) Celal Nuri, c.d., s. 13.